

Ірина МАТЯШ,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу історії міжнародних відносин
та зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України,
(Київ, Україна), matio@ukr.net

ДИПЛОМАТИЧНІ АРХІВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ТА КОНСУЛЬСЬКОЇ СЛУЖБИ 1917–1924 РР.

Дослідження складу і змісту дипломатичних архівів, з'ясування місць зберігання документів українських дипломатичних і консульських установ зумовлене потребою реконструкції «українського дипломатичного архіву» як ключової складової частини джерельної бази історії дипломатичної і консульської служби України.

В статті проаналізовано поняття «дипломатичний архів», простежено його витoki, вказано на умовність поняття «український дипломатичний архів» із огляду на його розпорошеність та специфіку організації. У змісті поняття “дипломатичний архів” виокремлено два аспекти: ресурсний та інституційний. Подано характеристику його складу і змісту з точки зору джерельного значення для вивчення історії дипломатичної та консульської служби.

В інституційній складовій українського дипломатичного архіву виокремлено три категорії: історичний дипломатичний архів, що зберігається в неспеціалізованих архівах; галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, дипломатичний архів української еміграції, що зберігається в зарубіжних архівах та приватних зібраннях. Розглянуто документальні комплекси центральних державних архівів України, державних архівів областей України, галузевих державних архівів, що містять документи, пов'язані з діяльністю органів управління в сфері зовнішньої політики, дипломатичних та консульських установ.

Указано на існування фондів офіційного і особового походження цього профілю у зарубіжних архівах. Визначено потребу створення зусиллями науковців та архівістів за сприяння дипломатичної служби електронного реєстру «Український дипломатичний архів: зарубіжний комплекс» та видання зведеного довідника «Український дипломатичний архів» .

Ключові слова: дипломатичний архів, український дипломатичний архів, Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, джерело з історії української дипломатії.

Iryna MATIASH,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Senior Researcher at the Department
of History of International Relations
and Foreign Policy of Ukraine
of the Institute of History of the NAS of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine), matio@ukr.net

DIPLOMATIC ARCHIVES AS THE SOURCE OF HISTORY STUDIES OF UKRAINIAN DIPLOMATIC AND CONSULAR SERVICE IN 1917–1924

The reason for studying the structure and content of diplomatic archives and defining the places of storage of documents of Ukrainian diplomatic and consular institutions is the need for reconstruction of the “Ukrainian diplomatic archives” as a source of history of diplomatic and consular service. The paper analyses the concept of “diplomatic archives”, examines its origin, and indicates the conditional term “Ukrainian diplomatic archives” with regard to its distribution and specificity of its organization. The study provides characteristics of the structure and content from the perspective of the source importance for the investigation of the history of diplomatic and consular service. The institutional component of Ukrainian diplomatic archives comprises three categories: historical diplomatic archives stored in non-specialized archives; the Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, diplomatic archive of Ukrainian immigration stored in foreign archives. The study considers documentary complexes of central state archives of Ukraine, regional state archives of Ukraine, sectoral state archives, which contain documents related to the activity of administrative bodies in the field of foreign policy, diplomatic and consular missions. The author highlights the existence in foreign archives of funds of official and personal origin of these documents. The paper determines the need for creating an electronic registry “Ukrainian diplomatic archives: Foreign Complex” and publication of the comprehensive reference book “Ukrainian diplomatic archives”.

Keywords: diplomatic archive, Ukrainian diplomatic archives, the Sectoral State Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, source for the history of Ukrainian diplomacy.

Дослідження сутності поняття «дипломатичний архів», складу й змісту документальних комплексів дипломатичних архівів, їх інституційної історії та аналіз різних концепцій організації дипломатичних архівів у світовій науці й практиці роботи дипломатичних установ належать до міждисциплінарних досліджень, результати яких важливі не лише для історії дипломатії та міжнародних відносин, джерелознавства, архівознавства, історіографії гуманітаристики, а й для оптимізації діяльності архівів зовнішньополітичних відомств.

У змісті поняття «дипломатичний архів» можна виокремити два аспекти: ресурсний та інституційний. У міжнародній практиці поняття «дипломатичний архів» розуміють відповідно до положень Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. як «сукупність документованої

інформації, утвореної в діяльності відомства закордонних справ та його закордонних представництв»¹. Тобто, усталена дефініція відображає зміст поняття з позицій ресурсного аспекту і містить погляд на дипломатичні архіви як зібрання документів офіційного походження, пов'язаних із діяльністю головного органу в системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин, що здійснює свої повноваження безпосередньо та через інші органи дипломатичної служби (закордонні дипломатичні представництва, консульські установи, постійні представництва при міжнародних організаціях)². Йдеться про проекти та узгоджені й підписні тексти міжнародних угод, дипломатичні та консульські звіти, інформаційно-аналітичні записки щодо політичної ситуації в країні перебування, дипломатичне листування (вербальні та особисті ноти, меморандуми, пам'ятні записки, особисті листи неофіційного характеру, заяви, комюніке), внутрішньовідомчі документи (організаційно-розпорядча документація, офіційне листування тощо), статусні документи (вірчі грамоти, екзекватури тощо), що забезпечують дипломатичному архіву роль основної складової частини джерельної бази дослідження інституційної історії дипломатії та міжнародних відносин. Доступ до цих документів регулюється національним законодавством та нормативними документами зовнішньополітичних відомств і архівних служб. Близьке до поняття «дипломатичний архів» поняття «консульський архів», яке згідно з положеннями Віденської конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 р., розуміється як «всі папери, документи, кореспонденція, книги, фільми, стрічки звукозапису і реєстри консульської установи разом із шифрами та кодами, картотеками і будь-якими предметами обстановки, призначеними для забезпечення їх збереження і зберігання»³.

На офіційному характері дипломатичних архівів («всіх офіційних документів, що знаходяться в розпорядженні дипломатичних установ»), їх доказовій цінності в міжнародних відносинах наголошував архівіст і фахівець з генеалогії Національного архіву США, перший директор Національного інституту генеалогічних досліджень у Вашингтоні Мередіт Б. Колкет-молодший (Meredith Bright Colket, Jr., 1912–1985)⁴. Авторитетний американський науковець не включав до обсягу цього поняття документи особового походження: особисті

¹ Див.: *Матвієнко В.М., Гайдуков Л.Ф.* Архіви дипломатичні//Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т., Т. 1. – К.:Знання України, 2004. – С. 81–82.

² Див.: Про засади внутрішньої та зовнішньої політики: Закон України // ВВР. – 2010. – № 40, ст.527; зі змінами – ВВР. – 2015. – № 4, ст.13; Про дипломатичну службу: Закон України // ВВР. – 2002. – № 5, ст.29; зі змінами – ВВР. – 2014. – № 20–21, ст.745.

³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_047

⁴ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://americanarchivist.org/doi/pdf/10.17723/aarc.8.1.k010662414m87w48?code=same-site>; *Colket Meredith.* The Inviolability of Diplomatic Archives //The American Archivist. – 1945, January. – Vol. 8. – № 1. – P. 26–49.

документи, приватне листування тощо. Натомість французький кінорежисер українського походження, колишній аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у США, колекціонер українських архівних зібрань Євген Слабченко (Eugène Deslaw, 1899–1966) пропонував ширше розуміння з точки зору ресурсного аспекту поняття «дипломатичний архів». В його розумінні до змісту поняття входять не лише документи, що утворилися в діяльності дипломатичних установ, а й особисті документи дипломатів, їхні документальні колекції, мапи та фотодокументи різних часів, друковані матеріали, публікації, фотодобірки на теми міжнародних відносин і дипломатії тощо. Частина його Світової збірки україніки мала назву саме «Дипломатичний архів»⁵.

Важливою ознакою дипломатичних архівів є їхній імунітет, який поширюється згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. на архіви і документи закордонних представництв. Вони є «недоторканними в будь-який час незалежно від їх місця розташування» (ст. 24), так само як і офіційне дипломатичне листування, пов'язане з виконанням дипломатичним представництвом своїх функцій (п. 2, ст. 27), та документи і кореспонденція дипломатичних агентів (п. 2, ст. 30) у сфері їхньої діяльності⁶. Навіть у разі розірвання дипломатичних відносин між державами та відкликання представництва держави-контрагента держава перебування зобов'язана забезпечити відповідно до вимог конвенції охорону приміщення дипломатичного представництва з його майном і архівами. Аналогічний імунітет мають відповідно до ст. 27 Віденської конвенції про консульські зносини й консульські архіви, цілісність яких держави перебування зобов'язані поважати навіть у разі збройного конфлікту.

З точки зору інституційного аспекту зміст поняття «дипломатичний архів» поширюється на архіви зовнішньополітичних відомств, де зберігаються зазвичай документи офіційного походження. Дипломатичні архіви переважно є структурними підрозділами зовнішньополітичних відомств і зберігають історичні та сучасні документи або лише сучасні, утворені в діяльності центрального апарату та закордонні дипломатичних установ і передані на зберігання до архіву відповідно до чинних вимог. У другому випадку історичні дипломатичні архіви зберігаються в «неспеціалізованих» архівах і не становлять цілісного комплексу з «сучасними» фондами. Така ситуація склалася в Україні.

Галузевий державний архів МЗС України (далі – ГДА МЗС) є структурним підрозділом МЗС і функціонує в такому статусі від квітня 2004 р., успадкувавши свої функції і завдання від Архіву МЗС УРСР (1951–1993) та Історико-архівного управління МЗС України (1993–2004). ГДА МЗС України зберігає дипломатичні документи від 1944 р., а документи, що утворилися в діяльності

⁵ *Матяш Ірина*. Доля «Дипломатичної історії України» французького українця Євгена Слабченка//Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – Вип. 24: – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – С. 391–410.

⁶ Див.: Про ратифікацію Віденської конвенції про дипломатичні зносини: Указ Президії Верховної Ради Української РСР // ВВР. – 1964. – № 13, ст. 199.

органів української дипломатичної служби на перших етапах її формування розпорошені в різних фондах та колекціях державних архівів і приватних документальних зібраннях в Україні та за кордоном. Відтак постає проблема з'ясування місць зберігання українських дипломатичних архівів та реконструкції їх складу і змісту. В деяких країнах (Республіці Польща, Французькій Республіці та ін.) дипломатичні архіви функціонують як самостійні установи з чітко окресленими завданнями, в тому числі в науковій сфері. Окремий напрямок діяльності дипломатичних архівів складає оцифрування та удоступнення інформації, що міститься в дипломатичних документах (США, Швейцарія та ін.). При дипломатичних архівах часто створюють наукові товариства та інші громадські об'єднання (наприклад, «Асоціація друзів дипломатичних архівів» у Франції, «Асоціація історії міжнародних відносин» у Китайській Народній Республіці), що займаються профільними дослідженнями. Закордонні представництва впорядковують свої документи і передають на подальше зберігання до «центрального» дипломатичного архіву відповідно до вимог, прийнятих у тій чи іншій країні. Правонаступництво щодо державних архівів, у тому числі й дипломатичних, в разі розпаду держав передбачено Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1978 р. Україна ратифікувала цю конвенцію 1992 р.⁷, однак вона не набула сили через відсутність необхідної кількості ратифікаційних грамот або документів про приєднання (всього передбачалося отримати щонайменше 15 документів)⁸.

Світова історія дипломатичних архівів сягає найдавніших часів, зокрема цивілізацій Стародавнього Сходу, який, на думку видатного американського ученого німецького походження Ернста М. Познера (Ernst Maximilian Posner, 1892–1980), «заповів нам більшу кількість архівних документів, ніж уся Середньовічна Європа загалом»⁹. На користь такого висновку свідчать знайдені в різні часи в різних країнах залишки праархівів. У районі колишньої Месопотамії (територія сучасного Іраку й Сирії між річками Тигр та Євфрат), де понад 5 тис. років тому існували такі міста-держави, як Ур, Урук, Лагаш, Шумер, Агад, Вавилон, Елам, учені виявили глиняні клинописні «таблетки» з офіційними текстами, управлінськими документами, дипломатичним листуванням і літературними творами, які зберігалися у спеціальних сховищах із відповідним довідковим апаратом і «пережили» своїх утворювачів і власників на тисячоліття.

⁷ Про приєднання України до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів // ВВР. – 1992. – № 49. – Ст. 672.

⁸ Див.: *Матяш І.* Перша міжнародна угода щодо спільної архівної спадщини колишніх радянських республік: проблеми реалізації // *Пам'ятки: археограф. щорічн.* – К., 2006. – Т. 6. – С. 3–20.

⁹ *Posner E.* Archives in the Ancient World. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972. – 283 p.; *Левченко Лариса.* Організація державних архівів на Стародавньому Сході // *Пам'ятки: археограф. щорічн.* – К., 2015. – Т. 15–16. – С. 34–59.

Найстарішим із відомих державних архівів вважають виявлений в 1974–1975 рр. італійським археологом, професором археології та історії мистецтв Давнього Близького Сходу університету Рима Паоло Маттеа архів Ебли – міста-держави, центру міжнародної торгівлі, вплив якого поширювався від східних кордонів Єгипту до Перської затоки і сучасної Туреччини¹⁰. Документи, знайдені в цьому архіві датовано 2400–2250 рр. до н. е. Серед них – протоколи політичного характеру, дипломатичне листування, царські укази, адміністративні документи тощо¹¹. Важливе значення архівів на Стародавньому Сході засвідчує й архів Марі – політичного центру кінця III – поч. II тис. до н. е., де збереглося понад 20 тис. глиняних «таблеток» часів асирійського панування, у т. ч. періодів царювання Шамши-адада I (1813–1781 рр. до н. е.) та Зимріліма (бл. 1780–1757 (1776–1761) рр. до н. е.), останнього асирійського правителя, переможеного вавилонянином Хаммурапі (1793–1750 рр. до н. е.)¹². Архівні комплекси, виявлені 1974 р. археологічною експедицією на чолі з французьким ученим Андре Парро, містили зокрема дипломатичне листування двох останніх царів Марі з вавилонським царем Хаммурапі, правителями Еталу, Ларси, Ешнунні¹³, та управлінські документи (листи, контракти, документи бухгалтерського обліку)¹⁴.

Сенсаційними знахідками свого часу був Тель(Ель)-Амарнський архів єгипетського фараона Ехнатона (Аменхотепа IV, що правив у 1419 – близько 1400 до н. е.), виявлений під час розкопок 1885–1888 рр. на правому березі Нілу, в колишній Амарні (Тель/Ель-Амарні), на місці резиденції фараона. 358 документів, створених вавилонським клинописом на глиняних табличках, оснащених алебастровими етикетками для полегшення пошуку – дипломатичне листування фараонів XVIII династії – Аменхотепа III та його сина Аменхотепа IV (середина II тис. до н. е.) із сирійськими і палестинськими князями та вавилонськими і митаннійськими царями, угода єгипетського фараона Рамзеса II з царем хеттів Хаттушилем III, укладена 1296 р. до н. е. в Палестині) та архів хетського царя Суппілуліуми в Каппадокії – 20 000 табличок (у тому числі й уривки епосу про Гільгамеша – одного з найдавніших літературних творів людства, створеного в XXII ст. до н. е. в Стародавньому Шумері) було виявлене також на початку XX ст. під час розкопок палацового архіву міста Хаттушаш (столиці держави хетів)¹⁵ поблизу турецького селища Богаз-Кьой, неподалік сучасної Анкари.

Відоме як прообраз дипломатичного архіву і сховище міжнародних договорів, організоване давньоримськими жрецькими-феціалами, що виконували важливі

¹⁰ Левченко Лариса. Організація державних архівів на Стародавньому Сході... – С. 39.

¹¹ Там само. – С. 40 – 41.

¹² Там само.

¹³ Зінченко Арсен. Історія дипломатії: від давнини до нового часу. Навч. посібник. – Вид. 2-ге, доповнене. – К.: Проза, 2005. – С. 31.

¹⁴ Там само. – С. 44.

¹⁵ Бржостовская Н. В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах (история и современная организация): Учебное пособие. – М., 1971. – С. 12.

функції в процедурах, пов'язаних із міжнародними зносинами, а згодом складали і зберігали міжнародні угоди. Ці документи зберігалися у храмі богині вірності Фідес на Капітолії, а після пожежі 88 р. н. е.¹⁶ оригінали угод Риму з іноземними державами було перенесено до храму Сатурна, неподалік приміщення Сенату.

Такі знахідки можна вважати першими дипломатичними архівами (або дипломатичними праархівами). Тобто, дипломатичні архіви належали до найдавніших зібрань документів, що становили найбільші цінності держави, зберігалися в особливих умовах і постійно охоронялися. Історія формування дипломатичних архівів складає окремий напрям досліджень цієї проблеми.

В Україні перші згадки про дипломатичні архіви пов'язані з періодом Київської Русі. Вважають, що у великокнязівському архіві та бібліотеці, заснованому Ярославом Мудрим, у Софійському соборі поспіль із важливими державними документами зберігалися дипломатичні акти. Реконструкції складу великокнязівського архіву присвячено чимало праць в українській та зарубіжній історіографії¹⁷. З'ясування складу дипломатичного архіву Ярослава Мудрого належить до завдань окресленої проблеми і залишає перспективи для подальших досліджень.

Завдання цієї статті полягає в аналізі складу і змісту документів, що зберігаються в українських державних архівах та зарубіжних архівах різної форми власності й можуть бути віднесені до дипломатичних архівів. Основну увагу зосереджено на документах 1917–1924 рр., інформація яких дає підстави для реконструкції подій, пов'язаних із формуванням української дипломатичної та консульської служби як державного інституту. Науковий інтерес до цього складного періоду історії української дипломатії актуалізовано також Указом Президента України №17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 р.

Слід зазначити, що огляди деяких документальних комплексів, утворених у діяльності дипломатичних та консульських установ, містять монографії дослідників цього періоду історії української дипломатії¹⁸ та окремі археографічні

¹⁶ *Маяковский И. Л.* Архивы и архивное дело в иностранных государствах. Вып. 1: Архивы и архивное дело в рабовладельческих государствах древности и в эпоху феодализма: пособие для студ. Москов. гос. историко-архив. ин-та. – М., 1959. – С. 44.

¹⁷ *Брайчевський М. Ю.* Київський великокнязівський архів Х–XIII ст.// Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988. – Київ, 1988. – С. 104; *Солонська Н. Г.* Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого//Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 211–212. та ін.

¹⁸ *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. – Київ: Київський ун-т, 2002. – 373 с.; *Дауцьків І. Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.; *Матяш Ірина.* Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. – Київ: Інститут історії України НАН України. – 482 с.; *Гай-Нижник П.* Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради. Української Держави (Гетьманату) та директорії УНР (1917–1922 рр.). – Київ: Дуліби, 2016. – 532 с. та ін.

публікації¹⁹. Значну кількість документів, що відтворюють етапи формування дипломатичних і консульських установ, призначення дипломатів і консулів, зачаткування дипломатичної освіти, проблеми матеріально-фінансового забезпечення роботи представництв, взаємодію зовнішньополітичного відомства з консульським корпусом у Києві тощо опубліковано в збірниках документів та в окремих розділах видань, присвячених діяльності конкретного дипломатичного представництва: «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)»²⁰, «Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників»²¹, «Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою»²², «Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи»²³, «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.)»²⁴, «Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922)»²⁵. Спробу корпусного видання дипломатичних документів 1919–1921 рр. – «від Версальського до

¹⁹ *Борисенко С.А.* Документи консульських установ Української Держави в РСФРР як історичне джерело // *Архіви України*. – 2003. – № 1–3(251). – С. 146–149; *Матяш І.* Лист консульського агента Української Держави в Казані П. Бочила до Міністерства закордонних справ про політичну ситуацію та становище громадян України в Поволжі // *Зовніш. справи*. – 2009. – № 6/7. – С. 54–55; *Матяш І.* Формування консульської служби // *Зовніш. справи*. – 2009. – № 3. – С. 58–61; *Мягкий І. М.* Відносини України та Франції у 1917–1920 рр. у документах ЦДАВО України // *Архіви України*. – 2010. – № 3–4. – С. 125–144; *Андрієвська Лариса.* Діяльність генеральних консульств Української Держави в Петрограді та Москві (за документами ЦДАВО України) // *Пам'ятки: археографічний щорічник*. – Київ, 2015. – Т. 15/16. – С. 81–87. та ін.

²⁰ *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІАСД; [авт. передм., упоряд.: І. Б. Матяш та ін.; редкол.: К. І. Грищенко (голова) та ін.]*. – К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. – 592 с.: табл.

²¹ *Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах / Упоряд. і передм. І. М. Гнатишина, О. С. Кучерука, О. О. Мавріна; Вступ. слово В.С. Огрізка*. – К.: Укр. Письменник, 2008. – Т. 1. – 369 с.; іл.; Т. 2. – 379 с.

²² *Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали*. НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: Дух і літера, 2012. – 624 с.

²³ *Матяш І. Б., Мушка Ю. Ю.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. – К.: Вид. дім Києво-могилян. академії, 2005. – 400 с.

²⁴ *Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.) / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, ЦДАВО України; упоряд., передмова, коментарі: В. М. Даниленко, Н. І. Миронець*. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2006. – 136 с.

²⁵ *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): документи і матеріали / Упоряд.: Даниленко В.М., Кривець Н.В.* – К.: “Смолоскип”, 2012. – 592 с.

Ризького мирного договору» здійснив Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського²⁶. При цьому з огляду на специфіку тематики та конкретні хронологічні межі видань зберігає актуальність питання реконструкції повного комплексу українського дипломатичного архіву 1917–1924 рр.

Водночас в українських і зарубіжних архівах зберігається профільна інформація, не залучена до наукового обігу. З огляду на розпорошеність документів, які за своїм походженням належать до дипломатичного архіву з точки зору ресурсного аспекту, видається важливим завдання реконструкції його складу з умовною назвою «український дипломатичний архів». Найбільше профільних фондів зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), де акумульовано основну «історичну частину» дипломатичного архіву. Тут та в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) зберігається значна кількість документів перших українських дипломатичних і консульських установ доби визвольних змагань 1917–1921 рр., які після тривалої європейської одисеї повернулися в Київ у складі української частини так званого «Празького Російського Архіву», переданого чехословацьким урядом УРСР згідно з «дарчим актом» від 30 серпня 1945 р. із умовою, що він повинен зберігатися в Києві в українському центральному архіві як самостійний відділ, поіменований “Празький український архів”, і що чеській стороні повинні бути надані фотокопії тих документів, що передаються”²⁷. Історія передавання празьких архівів достатньо досліджена українськими і зарубіжними науковцями²⁸. Ці архіви 1992 р. передані на загальне зберігання та відкриті для наукових пошуків.

Інші частини українського дипломатичного архіву відклалися в державних архівах областей України (зокрема, Київської, Одеської, Харківської) у результаті перерозподілу фондів і вилучення їх із фондів ЦДАВО України. Документи, що висвітлюють діяльність перших українських дипломатів, збереглися в фондах особового походження інших центральних державних архівів (зокрема, в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України). В Галузевому державному архіві Служби безпеки України та Інституті

²⁶ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / Упоряд.: Валентин Кавунник. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. – 796 с.

²⁷ Лозенко Л. І. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1996. – № 1 – 6. – С. 24 .

²⁸ Мушинка Микола. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. – К., 2005. – 160 с.; Боряк Тетяна. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945 – 2010). – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.; Палієнко Марина. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – 688 с., іл. та ін.

рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського також зберігається документи, які можна умовно вважати такими, що належать до дипломатичного архіву. Це документи відомих осіб, що відклалися у фондах особового походження, кримінальних справах чи фондах установ, де працювали видатні українці, які долучилися до становлення української дипломатії.

Аудіовізуальні документи, пов'язані з формуванням української дипломатії в 1917–1924 рр. відклалися в Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України). Зокрема, збереглися кінофотодокументи, які висвітлюють деякі моменти діяльності посольств у Берліні, Відні, Празі, участь української делегації в Брестських мирних переговорах.

Ще одна частина документів, що висвітлюють діяльність дипломатичних та консульських установ, зберігається в державних архівах чи приватних колекціях за кордоном. Цю складову дипломатичного архіву можна умовно назвати «Дипломатичний архів української еміграції» і розглядати її як підрозділ розділу «Український дипломатичний архів: зарубіжний комплекс». Окрім документів української еміграції, акумульованих у особистих архівах, документи, пов'язані з розвитком української дипломатичної та консульської служби, відклалися також у зарубіжних дипломатичних архівах. Їх дослідження вимагає знання іноземних мов, часто рідкісних. З цієї точки зору особливо цінним видається запровадження до наукового обігу архівної інформації зокрема документів із Османського архіву в Стамбулі Б. В. Сергійчуком²⁹, із Архіву Міністерства закордонних справ Фінляндії В. В. Пилипенком³⁰, із Державного архіву Азербайджанської Республіки Адалетом Тагірзаде, Олегом Купчиком та Сергієм Карамашем³¹.

Найширший спектр ретроспективної інформації, пов'язаної з діяльністю української дипломатичної і консульської служби в 1917–1924 рр., міститься в документах, що зберігаються у фондах ЦДАВО України. Тут зосереджено дипломатичні архіви УНР (обох періодів), Української Держави, Української СРР від 1917 по 1943 рр. у фондах органів управління у сфері зовнішніх зносин: «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917–1918 рр.» (ф. 2592), Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.» (ф. 3766), «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.» (ф. 3696), «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м.Харків» (ф. 4), «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками

²⁹ *Сергійчук Б.В.* Документи з Османського Архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 7. – С. 226 – 231.

³⁰ *Пилипенко В.В.* Дипломатична діяльність Петра Сливенка у Фінляндії (1918 р.) // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 7. – С. 218–225.

³¹ *Тагірзаде Адалет, Карамаш Сергей.* Новые документальные сведения о В. Н. Кужиме (1884–1958) // Цивилизация. – 2014. — № 8. – С. 140–150 та ін.

голоду, м. Харків» (ф. 261). В цих фондах відклалися проекти нормативно-правових актів у сфері формування дипломатичної і консульської служби, накази щодо призначення міністрів, голів надзвичайних дипломатичних місій, консулів; штатні розписи і кошториси, звіти керівників закордонних представництв, циркулярно розіслані закордонним установам акти («обіжники») з питань організації діяльності, протоколи засідань комісії з обговорення кандидатур на консульські посади, дипломатичні паспорти, листування з українськими та іноземними закордонними установами, окупаційною владою; звіти закордонних представництв, звернення українських громад за кордоном з приводу призначення консулів, бланки національних паспортів; списки осіб, які хотіли отримати національний паспорт або дозвіл на виїзд, телеграми тощо. Велику частину документів складає листування іноземними мовами та авторизовані переклади звернень іноземних консулів в Україні до зовнішньополітичного відомства та інших державних органів. Особливість історичного комплексу дипломатичного архіву в цій частині полягає в тому, що поспіль із офіційними документами в ньому відклалися приватні листи та записки, які містять важливу для розуміння певних подій інформацію. Збереглися також деякі стислі біографічні довідки про претендентів на посади в дипломатичних місіях і консульствах та осіб, призначених на ці посади, їхні фото, дипломатичні паспорти (в тому числі членів родини), взірці бланків, відтиски печаток, бухгалтерські книги. Господарські питання, пов'язані зі створенням у системі установ зовнішньополітичного відомства спеціального підрозділу з обслуговування іноземних представництв, задокументовані у фонді «Українське бюро з обслуговування іноземців при НКЗС УРСР (Укрбюробін), 1922–1927» (ф. 60), що дозволяє простежити історію заснування сучасної Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв.

Інформація про діяльність посольств і дипломатичних місій відклалася в фондах закордонних дипломатичних установ: «Посольство Української Держави в Німеччині, м. Берлін» (ф. 3077), «Посольство УНР в Німеччині» (ф. 3619), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії, м. Бухарест» (ф. 2471), «Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині, м. Будапешт» (ф. 3518), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Голландії та Бельгії», «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Скандинавії» (ф. 3513), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Італії, м. Рим» (ф. 4472), «Українська надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії, м. Берн» (ф. 4211), «Дипломатична місія Української Народної Республіки в Голландії та Бельгії, м. Брюссель» (ф. 4442), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Англії, м. Лондон» (ф. 4443), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в РСФРР, м. Харків» (ф. 4523), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Греції» (ф. 4441), «Українське радянське посольство у Польщі, м. Варшава» (ф. 67), «Делегація Української Держави в справі мирних

переговорів з Росією, м. Київ» (ф. 2607) та ін. На особливу увагу в контексті досліджуваної проблеми заслуговують звіти дипломатичних представництв та інформації про політичне становище в державах перебування, звіти про консульську діяльність, подані на запити МЗС УНР у листопаді – грудні 1920 р.³², накази, штатні розписи, листування, біографічні довідки. Почесна роль прийняти архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні для постійного зберігання в ЦДАВО України і поповнення історичної частини українського дипломатичного архіву випала на долю тодішнього заступника голови Державного комітету архівів України В. С. Лозицького³³.

Документи, утворені в діяльності консульських установ, зберігаються у фондах: «Консульське агентство Української Держави при Всевеликому Війську Донському, м. Новочеркаськ» (ф. 1004), «Генеральний консул Української Держави в Москві, м. Москва» (ф. 1236), «Генеральне консульство Української Держави в Петрограді» (ф. 2187), «Віце-консул Української Держави в Саратові, м. Саратов Саратовської губернії» (ф. 2221), «Віце-консульство Української Держави в м. Пензі, м. Пенза Пензенської губернії» (ф. 2223), «Уповноважений представник Генерального консульства Української Держави в Москві по Тамбовській губернії, м. Тамбов» (ф. 1235), «Українське генеральне консульство в Цюриху (Швейцарія)» (ф. 4455); «Генеральний комісар Української народної Республіки в Румунії, м. Ясси» (ф. 3539); «Консульство Української Народної Республіки в Гданську (Польща)» (ф. 2480). Велику частину складу цих фондів поспіль із організаційно-розпорядчою документацією (наказами з основної діяльності та з особового складу, розпорядженнями), інструкціями і положеннями про консульства та їх окремі відділи, листуванням і списками співробітників; звітами консулів, яким удалося розпочати діяльність, про стан справ та ситуацію в країні призначення, становлять журнали реєстрації та різні списки українських громадян. Йдеться зокрема про списки українських підданих, заарештованих Надзвичайною комісією для боротьби з контрреволюцією та спекуляцією за контрреволюційну діяльність, ухилення від військової повинності та спекуляцію; документи, подані для отримання віз, заяви, скарги, посвідчення, паспорти; документи про звільнення підданих Української Держави від військової служби в РСФРР та захист їхніх особистих та майнових прав, що дають підстави розглядати консульські архіви як цінне джерело генеалогічної інформації. Водночас документи цих фондів

³² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562 «Звіти про діяльність консульських відділів при місіях УНР за кордоном».

³³ *Лозицький В.* Дні української культури в Берні : [церемонія відкриття на фасаді посольства України у Швейцарській Конфедерації пам'ятної дошки на честь Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки у Швейцарії (1918–1926 рр.)] // *Голос України*. – 2001. – № 8. – С. 1, *Лозицький В.* Про архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні (1918–1926) // *Україна дипломатична : наук. щорічник*. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 275–280.

містять персональні дані консулів, їх дипломатичні паспорти, посвідчення дипломатичних кур'єрів, особові справи службовців консульств і дають уявлення про особовий склад консульств та уможливають уточнення відомої з інших джерел інформації.

Так, одна з документальних знахідок дає підстави вважати, що генеральним консулом Української Держави в Петрограді був Сергій Федорович Веселовський – інженер і директор заводу в Петрограді, голова Комітету українського громадянства в Петрограді, а не Сергій Феофанович Веселовський – один із засновників Української Центральної Ради, вчений і педагог вищої школи. В біографічних довідках про Сергія Феофановича Веселовського наводяться такі факти, як участь у роботі Центральної Ради, повернення влітку з Петрограда в Київ і початок 1 липня 1918 р. роботи в Київському державному українському університеті³⁴. Документи містять інформацію про проведення Сергієм Федоровичем Веселовським засідань комітету 21 березня 1918 р., призначення 5 липня 1918 р. на посаду генерального консула Української Держави в Петрограді, повернення в Київ разом із усіма співробітниками консульства та архівом 4 грудня 1918 р.³⁵ Отже, є підстави вважати, що це різні особи. Підтверджує це припущення і заввага Д. І. Дорошенка, який називаючи призначених у Росію консулів, вказує лише «інженер Сергій Веселовський» без притаманних його стилю характеристик, які мали б бути відносно відомої особи³⁶. Певною мірою доводять це і результати перехресного пошуку у фондах інших державних архівів. Так, фонд особового походження № 4383 «Личный фонд Веселовского С.Ф. (профессора, члена Украинской Центральной Рады от УСДРП)» у Державному архіві Київської області містить лише сім справ, серед яких листи дружини про прагнення приїхати до нього, про виклики його до Чернігова, конверт із чернігівською адресою С. Ф. Веселовського, копія засідання Сільськогосподарського вченого комітету від 1 серпня 1920 р., лист від секретаря фракції УСДРП із запрошенням прибути на засідання фракції 3 квітня 1918 р., посвідчення члена Української Центральної Ради тощо. При цьому слід зазначити, що перспективи архівної евристики, результати якої дали б підстави для остаточних відповідей на всі питання та створення біографічних нарисів про українських консулів у радянській Росії, ще зберігаються. Загалом біографічні дослідження в сфері дипломатичної та консульської служби мають очевидну актуальність, оскільки через діяльність ключових осіб чітко простежується інституційна історія української дипломатії.

Це стосується і діяльності іноземних консулів в Україні. Деякі фонди іноземних консульств та організацій, що виконували консульські функції,

³⁴ Див.: Веселовський Сергій Феофанович// Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. – К., 1998. – С. 73–74.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 17, арк. 1 – 1зв.

³⁶ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 275.

сформовано в ЦДАВО України. Йдеться про фонди: «Генеральне консульство РРФСР в Києві, м. Київ» (ф. 2482), «Естонський національний комітет в Києві, м. Київ» (ф. 2224), «Французьке консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4466), «Англійське консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4467) та ін. Особливість кількісного і якісного складу цих фондів щодо висвітлення діяльності іноземних консульств полягає у фрагментарності збереженої інформації. Тут відклалося переважно листування з державними органами (передусім – зовнішньополітичним відомством) УНР та Української Держави в оригіналах, копіях і чернетках та інші документи персонального характеру. Документи містять фактографічну інформацію про персональний склад консульств, їх адреси, рівень та інтенсивність контактів із зовнішньополітичним відомством та іншими державними органами тощо. Спроби встановлення контактів українських громадян із іноземними консулами поза зовнішньополітичним відомством засвідчують листи винахідника Лучинського, який пропонував англійському консульству креслення свого пристрою для знищення підводних човнів і охорони торговельних суден. Найкраще збереглися документи російського генконсульства, що містять листування, положення про відділи, списки співробітників, копії наказів, протоколи засідань та ін. Є підстави вважати, що цей архів або його частина не була вивезена свого часу з Києва. Однак основна частина архівної інформації щодо діяльності іноземних консулів в Україні міститься в дипломатичних архівах держав, представниками яких в УНР, Українській Державі та УСРР були ці консули. Відтак перспективним напрямом дослідження діяльності іноземних дипломатичних та консульських установ в Україні та їхньої ролі у формуванні двосторонніх міжнародних зносин у 1918–1924 рр. є вивчення фондів зарубіжних дипломатичних архівів, куди після завершення місії переважно надходили архіви представництв, та з'ясування наявності в їх складі документів, що висвітлюють українські проблеми та питання двосторонніх зносин.

Окрім фондів, які складають дипломатичний архів, цінну для дослідження історії дипломатичної і консульської служби інформацію містять фонди державних органів: Ради Народних Міністрів УНР (ф. 1036), Ради Міністрів Української держави (ф. 1064), Української Центральної Ради (ф. 1115) та ін. Інформація про створення консульських курсів та заснування Близькосхідного інституту відклалося у фонді Міністерства освіти (ф. 166), перебіг мирних переговорів делегацій Української Держави і РСФРР у Києві в травні – жовтні 1918 р. відображають документи ф. 2607 «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ».

Кілька фондів, які є складовою дипломатичного архіву й зберігають важливу для дослідження процесу формування дипломатичної і консульської служби інформацію, переміщено зі ЦДАВО України до державних архівів областей України. Так, колишній фонд 97 «Агентство уповноваженого НКЗС УРСР на Україні, м. Київ» зберігається в Державному архіві Київської області як «Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі» (ф. 4205). В ньому

відклалися накази управління, положення про його діяльність, офіційне листування, штатні розписи, списки та документи іноземних громадян, які подавали заяви для отримання дозволу на виїзд з України, матеріали про створення іноземних представництв, про звинувачення та арешти іноземних підданих, про роботу дипломатичних кур'єрів, про діяльність двосторонніх комісій, про завдання Інституту зовнішніх зносин у Києві.

Фонд «Управління уповноваженого НКЗС УРСР в Одесі» передано із ЦДАВО України до Державного архіву Одеської області (ф. Р-3827), де відклалися листування з іноземними консульствами, звіти, протоколи, заяви громадян, запити щодо використання суден для перевезення біженців та організацію евакуації з Одеси, стенографічні звіти про роботу Російсько-українсько-румунської змішаної комісії по встановленню режиму і порядку плавання на Дністровському лимані тощо. У державних архівах Миколаївської та Одеської областей у фондах «Миколаївська міська дума» (ф. 222), «Канцелярія Миколаївського градоначальника, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» (ф. 229) та «Канцелярія Одеського градоначальника» (ф. 2), «Одеська міська дума» (ф. 4), «Одеська міська управа» (ф. 16), Одеський губернський адміністративний відділ Одеського губвиконкому (Губадмінвідділ) (ф. Р-1915) збереглися також відомості про визнання повноважень іноземних консулів, реєстрацію іноземців, організацію виїзду іноземних громадян на батьківщину, роботу іноземних представництв, прохання про отримання або обмін закордонних паспортів, про розшук осіб, обіжники МЗС, листування з іноземними представництвами, справа Одеської спілки німців-колоністів тощо. Фонд «Управління особливо вповноваженого по евакуації полонених та біженців Одеського району при головнокомандуючому (денікінськими) всіма озброєними силами Півдня Росії, м. Одеса» (ф. Р-65), Державного архіву Одеської області містить також інформацію про діяльність іноземних представництв (Особлива Місія, уповноважена Міністерською Радою Королівства Сербії, Хорватів і Словенців; Делегація Ради Міністрів Королівства Сербії, Хорватів і Словенців; Болгарське Царське Консульство, Генеральне Консульство Франції, Генеральне Консульство Великобританії, Генеральне Консульство Грузії, Генеральне Консульство Республіки Вірменія, Польський Реєміграційний Комітет при Польському Консульства, Генеральне Консульство Туреччини, Рада одеської єврейської громади – Комітет із надання допомоги євреям, що постраждали від погромів, Російська місія у Палестині, Комітет Палестинських біженців, Російсько-Балканське торгове товариство) щодо евакуації іноземців із Одеси. У фонді «Одеський вищий міжнародний інститут» (ф. 451) відклалися документи про заснування в 1916 р. цього навчального закладу та його реорганізацію в квітні 1920 р. Збереглися екзаменаційні відомості та протоколи випробувань, що містять назви дисциплін, прізвища викладачів і студентів тощо; особові справи студентів із витягами з метричних книг, атестатами та свідоцтвами середніх навчальних закладів, фотографіями тощо.

Для розуміння особливості діяльності радянських установ із дипломатичними та консульськими функціями важливі документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, сконцентровані у ф. 1 «Центральний Комітет Компартії України» й частково опубліковані в збірниках документів. Є відомості про долю співробітників консульських установ і в ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі» та ф. 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих». 1957 р. до архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ (нині – ЦДАГО України) із КДБ УРСР надійшли на державне зберігання документи дипломатичних представництв і місій УНР, Української Держави та ЗУНР, що склали основу ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі», яка нині перебуває у відкритому доступі.

Інформацію, пов'язану з персоналістичним аспектом історії дипломатичної і консульської служби 1917–1924 рр., містять документи, що зберігаються у фондах особового походження: О. О. Ейхельмана (ф. 3882), В. А. Сапіцького (ф. 3987), С. В. Петлюри (ф. 3809), В. Трембіцького (ф. 5227) в ЦДАВО України; Н. В. Суровцевої (ф. 302), М. П. Глуценка (ф. 49), О. Є. Корнійчука (ф. 435), О. П. Довженка (ф. 690) у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України; М. С. Тишкевича (ф. 681) у ЦДІАЛ України та ін. Біографічні відомості про представників української дипломатичної та консульської служби 1917–1924 рр., а також іноземних консулів збереглися у фондах Київського університету (ф. 16 в Державному архіві м. Києва) та Новоросійського університету (ф. 45 в Державному архіві Одеської області). У судово-слідчих справах, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України та його обласних підрозділах, відклалися відомості про репресії щодо іноземних консулів: консула Грузинської Демократичної Республіки в УСРР Костянтина Цагарелі (УСБУ Харківської обл., № 011153, 12747), секретаря Консульства Греції в Одесі Панайота Серафідіса (ф. 5, спр. 5029) та ін. У Державному архіві Вінницької області в фонді Подільського губерньського революційного трибуналу (ф. Р-207) збереглася справа «членів агентури генерального нідерландського консульства» за 24 червня – 3 липня 1919 р. Виявлення та вивчення таких справ важливе не лише з точки зору історії дипломатії та міжнародних відносин, але і з погляду загальнолюдського, адже родичі деяких іноземних представників в радянській Україні, досі не знають про долю своїх предків.

Документи, які можна вважати такими, що належать до дипломатичних архівів, надходять також у оригіналах чи копіях до Центрального державного архіву зарубіжної україніки, Фонду Президентів України Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, бібліотек національних університетів «Києво-Могилянська академія» та «Острозька академія», інших українських установ пам'яті.

Документальний масив, утворений у діяльності Київського інституту зовнішніх зносин, зосереджено у фондах Державного архіву м. Києва. Фонд

744 «Київський торговельно-промисловий технікум» включає архіви Близькосхідного інституту та Київського інституту зовнішніх зносин, реорганізованого в Технікум зовнішніх зносин. Тут відклялися положення і статуту інституту, протоколи засідань вченої ради, програми і навчальні плани, списки студентів і залікові відомості, документи студентів із біографічними відомостями, листування, особові справи викладачів, розклади занять тощо. Виявлені документи мають не лише меморіальну чи джерелознавчу цінність, а зберігають наукове значення для розроблення програм і курсів лекцій в сучасних вишах, які готують кадри для зовнішньополітичного відомства з огляду на видатний за складом професорсько-викладацький колектив. У виші читали лекції професори О. М. Волков, О. М. Горовцов, А. Ю. Кримський, О. М. Гуляєв, Б. Л. Личков, М. Л. Туніцький, К. Г. Воблий, Т. Г. Кезма та ін.

Крім того, частина українських дипломатичних документів залишилися за межами України й нині перебуває в складі фондів державних та недержавних архівних установ або в приватних колекціях. Найбільше дипломатичних документів було свого часу зібрано в Музеї визвольної боротьби України в Празі та Українського історичного кабінету (1925–1948), зокрема, в “дипломатичному” відділі, де акумулювалися документи, утворені в діяльності українських урядів та їх міністерств і відомств (1917–1920 рр.), документи про діяльність української еміграції за кордоном – українських партій, спілок, комітетів; особові фонди В. К. Винниченка, М. Ю. Шаповала, С. П. Шелухіна та ін. Фонди МВБУ частково повернулися в Україну, а частково залишилися у Національному архіві Чеської Республіки (Narodní archive České Republiky, f. Ukrajinske museum, Praha, (1659) 1925–1948) та Слов’янській бібліотеці Національної бібліотеки Чеської Республіки (Slovanská knihovna Národní knihovny České Republiky).

1944 р. у Вінніпегу (Манітоба, Канада) розпочав свою діяльність Осередок української культури і освіти із архівом-музеєм (Ukrainian Cultural and Educational Centre) у своєму складі. Тут знайшли осідок документальні зібрання колишніх українських дипломатів: Івана Боберського, Андрія Ливицького, Миколи Мандрики, Євгена Онацького, Володимира Сікевича, Євгена Слабченка, дипломатичні документи УНР та ЗУНР тощо. Головна спонука документальних пожертв, із яких склалися фонди архіву, полягала в сподіванні на збереження документів та можливість запровадження інформації, що містилася в них, до наукового обігу. Це було надзвичайно важливо для власників переданих колекцій, котрі мріяли про повернення на рідну землю якщо не власних зібрань, то хоча б згадки про них. Відповідно потрапляли до архівів також і документи офіційного походження, оскільки серед українських емігрантів були державні службовці різних рангів (від міністрів до працівників канцелярій) міністерств та відомств УНР, які свого часу вивезли ці документи, та дипломати чи консули, котрі зберегли у власних колекціях документи дипломатичних представництв. Зокрема, в колекції Євгена Деслава – Є. А. Слабченка (Вох 1/1: 1/3 Фа-5-7)

в Архіві Осередку вдалося виявити інформацію про перебування в Києві в грудні 1917 р. – лютому 1918 р. американського консула Дагласа Дженкінса. Український колекціонер придбав опубліковані звіти американського консула під час роботи над «Дипломатичною історією України»³⁷. Текст цієї праці також зберігається в указаній колекції. Інтерес мають й інші звіти іноземних консулів, що передавалися до МЗС країн, які їх відрядили. Відтак актуальність зберігає подальше дослідження опублікованих дипломатичних документів у США, Греції, Данії, Італії, Франції, Німеччини та інших країнах. Збереглися в колекції й фотодокументи: колективні фото співробітників українських дипломатичних місій, фото консула в Берні Зенона Курбаса та ін.

Більша частина Світової збірки україніки та Дипломатичного архіву Євгена Слабченка залишилася у Франції. Збирати документальну колекцію митець розпочав наприкінці 1950-х років. Він розшукував і включав до її складу як оригінали та копії документів, так і друковані матеріали та газетні витинки на теми міжнародних відносин та дипломатії. Такі підходи до формування документальних зібрань були типовими серед українських емігрантів і водночас закладали проблему датування документів, оскільки до колекцій часто включалися газетні витинки без дати і назви видання, недатовані документи, неатрибутовані фото.

Під час формування «збірки і архіву» найтісніший зв'язок Є. Слабченко підтримував із відомими українцями, колишніми дипломатами, – власниками великих документальних зібрань: Михайлом Єремїївим та Євгеном Бачинським (попри напружені особисті стосунки між ними) та планував об'єднати всі зібрання для створення української музейно-архівної установи на чужині. Її перлинами, з погляду Є. Слабченка, мали б бути придбані ним збірка капітана Святослава Шрамченка, українська бібліотека роду Кочубеїв (як уважав колекціонер, «бібліотеку князя М. М. Кочубея»), матеріали Михайла Токаржевського-Карашевича про дипломатичну діяльність; архів дипломатичних нот, переданий вдовою дипломата, яка наполягала на анонімності документальної пожертви; особисті документи українських дипломатів. У квітні 1964 р. у складі Збірки і Дипломатичного архіву налічувалося 4 780 позицій. «Архів Слабченка», що містив унікальні джерела з історії української дипломатії періоду її становлення за доби УНР та Української держави, в майбутньому, за задумом власника, мав потрапити в Україну. У березні 1963 р. (незадовго до раптової смерті), як щирий патріот України, колекціонер наголошував: «збірка Україніки і мій архів будуть перевезені в Швейцарію і я вже дістав гарантію від швейцарських офіційних чинників, що збірка і архів будуть передані лише в розпорядження Уряду Суверенної України»³⁸.

³⁷ Детальніше див: *Матяш Ірина*. Доля «Дипломатичної історії України» французького українця Євгена Слабченка... – С. 391–410.

³⁸ Листування Євгена Деслава/Упоряд., вступна стаття й коментар о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С. 124.

Однак доля цього документального зібрання повторила історію багатьох документальних скарбів, які досі, всупереч мріям їхніх утворювачів (Євгена Бачинського, Михайла Єремїїва, Андрія Жука, Івана Огієнка та ін.), не знайшли шляху на батьківщину. Архів Євгена Слабченка перебуває нині в приватній власності у Франції. Далеко за межами України зберігаються також великі документальні колекції Євгена Бачинського, Володимира Винниченка, Дмитра Донцова, Михайла Єремїїва, Андрія Жука, Євгена Онацького, Івана (Яна) Токаржевського-Карашевича та ін.

В американських та канадських архівах зберігаються документи Міністерств закордонних справ УНР, Української Держави, ЗУНР та підпорядкованих їм дипломатичних установ: надзвичайних дипломатичних місій УНР в Італії, Австрії, Угорщині, Німеччині, Швейцарії, Румунії, США; дипломатичних представництв ЗУНР у США та ін. Наприклад, у фонді Михайла Єремїїва в Бібліотеці та архівах Канади (Library and Archives of Canada) відклалися документи НДМ УНР в Франції, Італії, Швейцарії, інформаційні бюлетені, що видавалися дипломатичними місіями, повне зібрання бюлетеню «Офінор», листування з колишніми українськими дипломатами (Дмитром Дорошенком, Микитою Мандрикою, Аркадієм Марголіним, Володимиром Сікевичем, Іваном (Яном) Токаржевським-Карашевичем, Михайлом Тишкевичем та ін.), документи родини Андрія Чехівського тощо. Джерела до історії української дипломатії містить документальне зібрання Євгена Бачинського в Бібліотеці Карлтонського університету (Carleton University Library) в Оттаві. В архіві Наукового товариства імені Шевченка у Нью-Йорку зберігаються фонди Айтала Вітошинського, Івана (Яна) Токаржевського-Карашевича, збірка документів з Паризької мирної конференції 1919–1920 рр.

Цінні матеріали містить зокрема фонд «Токаржевський-Карашевич, Ян, 1885–1954, історик-геральдист, політичний та дипломатичний діяч» в Архіві та бібліотеці Наукового Товариства імені Тараса Шевченка (Shevchenko Scientific Society Library and Archives) в Нью-Йорку, загальним обсягом 11 099 документів у 67 папках (файлах) за 1902–1954 рр. Важлива з точки зору джерельної бази історії української дипломатії інформація збереглася в папці 27 «Матеріали з історії дипломатії та державного устрою», що містить зокрема погляди Івана (Яна) Токаржевського-Карашевича на структуру і функції Міністерства закордонних справ, роздуми про поняття «дипломатія» та покликання дипломата.

Інформацію про консульську діяльність містять документи фонду особового походження № Р-5998 «Гуревич Григорій Евсеевич, датський консул в Києве» в Державному архіві Російської Федерації. Фонд потрапив до цієї архівної установи у складі документів колишнього Російського закордонного історичного архіву в Празі в 1946 р. У ньому відклалися документи, пов'язані з консульською діяльністю Г. О. Гуревича, створені українською, німецькою, французькою мовами, івритом упродовж 1917–1926 років. Особливу цінність мають зокрема власноручна записка Г. О. Гуревича про висилку Наркоматом закордонних справ УСРР

представників колишніх іноземних консульств з України в 1919 р., листування з іноземними консулами в Києві, з Міністерством закордонних справ Української Держави, відомості про надання допомоги іноземним підданам, протоколи засідань консульських колегій. У фонді збереглися особисті документи консула: закордонний паспорт, виданий 1919 р., посвідки й перепустки за 1918–1919 рр. Крім того, важливі джерела до історії дипломатії містять інші фонди Державного архіву Російської Федерації: «Секретаріат УНР» (ф. Р-7527), «Міністерство закордонних справ УНР» (ф. Р-6087), «Дипломатична місія УНР в Парижі» (Р-6275), «Делегація УНР на Мирній конференції в Парижі» (ф. Р-7027) та ін.

Документи про спроби встановлення консульських зносин у 1918–1919 рр. між Українською Народною Республікою, Українською Державою та БНР відклалися в фонді Національного архіву Республіки Білорусь «Народний секретаріат Білоруської Народної Республіки» (ф. 325). Тут збереглися зокрема ухвали про призначення консулами в УНР Павла Тремповича, Григорія Базаревича, кадровий склад консульства, фінансування його діяльності, протоколи засідань державних органів із цих питань.

В архіві Українського вільного університету (Ukrainische Freie Universität) в Мюнхені є невеликий за обсягом фонд особового походження останнього консула УНР – В. Я. Оренчука, в якому зібрані газетні витинки про діяльність консульства та зі статтями консула, листування, запрошення на імпрези тощо. Найцінніша знахідка в цьому архіві – фото В. Я. Оренчука та рукопис змісту його праці про становлення дипломатичної та консульської служби УНР, до якої він мав безпосереднє відношення³⁹. За авторським задумом, це мала бути аналітична праця, що встановлювала періодизацію розвитку української дипломатії 1917–1923 рр., вказувала на тяглість традицій та містила оцінку причин втрати державності. В. Я. Оренчук розглядав знищення української дипломатичної та консульської служби як «перервану традицію» і виокремлював в окресленому періоді чотири етапи: «а) від проголошення 4 універсалу до гетьманського перевороту; б) гетьманський період; в) час директорії; г) від грудня 1920 р. до скасування української державності 1923 р.»⁴⁰. В окремих розділах планувалося подати характеристику дипломатів усіх чотирьох етапів з точки зору їх національної належності та підготовки до дипломатичної служби за кордоном, а також показати практичні здобутки дипломатичних представництв, «світлі і темні сторони» їх діяльності за кордоном. Критично оцінював автор «успіхи» української дипломатії на Паризькій мирній конференції та планував детально проаналізувати причини невдач, впливи антиукраїнської пропаганди на стан української справи в світі. Рукопису цієї праці досі виявити не вдалося. Можна припустити, що В. Я. Оренчук не реалізував свій задум.

³⁹ Архів Українського вільного університету (Мюнхен), фонд Василя Оренчука (№ 44).

⁴⁰ Там само.

Документи, утворені в діяльності українських дипломатичних установ збереглися також у фондах Центрального військового архіву (Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr Bolesława Waligóry) у Варшаві. Зокрема, в першому відділі архіву «Архівні документи за 1908–1939 рр.» відклалося дипломатичне листування уряду УНР з посольствами в Латвії, Фінляндії, Туреччині, Німеччині, Румунії, Бельгії, Чехо-Словаччині; документи, що відтворюють діяльність Уряду УНР в екзилі щодо об'єднання української діаспори в міжвоєнний період, звіти про фінансування дипломатичних представництв УНР у інших державах, інформація про діяльність Українського наукового інституту тощо.

Документи з історії української дипломатії 1917–1923 рр. виявлені закордонними дипломатичними установами України в Національному архіві Швеції, Державному архіві Фінляндії, Державному архіві Естонії, Державному архіві Вірменії, опубліковано в другому томі видання “Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників” (К., 2008).

Реконструкція цієї складової українського дипломатичного архіву складає актуальне завдання для істориків дипломатії та міжнародних відносин. Документи, які залишилися за межами України, мають колосальний джерельний потенціал. Їх дослідження сприятиме заповненню лакуни в архівних інформаційних ресурсах, що утворилася внаслідок переміщення значних документальних масивів через виїзд державних службовців УНР та неможливість їх повернення в Україну після припинення діяльності дипломатичних місій. У зв'язку з тим, що документи зберігаються в державних архівах і є власністю тієї країни, де зберігаються, питання про повернення таких зібрань в Україну потребує офіційних домовленостей на державному рівні або створення цифрових копій. Ще більшу проблему складає виявлення та описування документів, які перебувають у приватній власності.

Таким чином, аналіз складу і змісту фондів дипломатичного архіву, специфіки його структури та напрямки переміщення фондів складають актуальну проблему історичної науки. Її дослідження сприятиме вивченню інституційної історії української дипломатичної та консульської служби. Основну частину її джерельної бази складає дипломатичний архів, «історичний» складник якої зберігається в українських (ЦДАВО України, ЦДАГО України, державні архіви Київської, Миколаївської, Одеської областей, м. Києва та ін.) та зарубіжних (Національна бібліотека та архіви Канади, Національний архів Республіки Білорусь, Державний архів Російської Федерації, архів Українського вільного університету, архів Осередку Української культури і освіти в Вінніпегу та ін.) архівах. Перспективним напрямом досліджень у цій сфері можна вважати виявлення та опрацювання «еміграційної» складової українського дипломатичного архіву, документи якого зосереджені в зарубіжних архівних установах із державною, колективною і приватною формою власності. З огляду на розпорошеність українського дипломатичного архіву видається актуальним

завдання формування зведеного комплексного довідника про документи, що утворилися в діяльності дипломатичних та консульських установ. Не менш важливе завдання в цьому напрямку полягає в подальшому дослідженні зарубіжних дипломатичних архівів з метою виявлення консульських звітів та інших документів, які відображають розвиток дипломатичних і консульських зносин України з іншими країнами. Склад і зміст документів, які зберігаються у фондах консульських установ, Управління уповноваженого НКЗС УСРР у Києві та Київського торговельно-промислового технікуму, дає підстави розглядати такі архівні документи як цінне джерело генеалогічних досліджень, яке ще не знайшло активного використання. Видається логічним створення електронного реєстру «Український дипломатичний архів: зарубіжний комплекс» та видання зведеного довідника «Український дипломатичний архів».

References

1. Andriyevs`ka, Lary`sa. (2015). Diyal`nist` general`ny`x konsul`stv Ukrayins`koyi Derzhavy` v Petrogradi ta Moskvi (za dokumentamy` CzDAVO Ukrayiny`). *Pam`yatky` : arxeografichny`j shhorichny`k*, 15/16, 81 – 87. [in Ukrainian].
2. Bory`senko, S. A. (2003). Dokumenty` konsul`s`ky`x ustanov Ukrayins`koyi Derzhavy` v RSFR yak istoriy`chne dzherelo. *Arxivny` Ukrayiny`*, 1–3, 146–149. [in Ukrainian].
3. Boryak, Tetyana. (2011). *Dokumental`na spadshhy`na ukrayins`koyi emigraciyi v Yevropi: Praz`ky`j arxiv (1945 – 2010)*. Nizhy`n: Vy`d-vo NDU imeni My`koly` Gogolya. [in Ukrainian].
4. Brajchevs`ky`j, M. Yu. (1988). Ky`yivs`ky`j vely`koknyazivs`ky`j arxiv X–XIII st. *Ukrayins`ka arxeografiya: suchasny`j stan ta perspekty`vy` rozvy`tku: Tezy` dopovidej respublikans`koyi narady`, gruden` 1988*, 104. [in Ukrainian].
5. Brzhostovskaya, N. V. (1971). *Arxy`vy` y` arxy`vnoe delo v zarubezhny`x stranax (y`story`ya y` sovremennaya organy`zacy`ya): Uchebnoe posoby`e*.
6. Verstyuk V., Ostashko T. (1998). (Eds.) *Diyachi Ukrayins`koyi Central`noyi Rady`. Bibliografichny`j dovidny`k*, 73–74. [in Russian].
7. Gaj-Ny`zhny`k, P. (2016). Ukrayins`ka dy`plomatiya j mizhnarodna finansova polity`ka uryadiv Central`noyi Rady`. *Ukrayins`koyi Derzhavy` (Get`manatu) ta dy`rektoriyi UNR (1917–1922 rr.)*. Ky`yiv: Duliby`. [in Ukrainian].
8. Gnaty`shy`n I.M., Kucheruk O. S., Mavrin O.O. (2008). (Eds.) *Dy`plomatiya UNR i Ukrayins`koyi Derzhavy` v dokumentax ta spogadax suchasny`kiv: U dvox tomax*. K.: Ukr. Py`s`menny`k. [in Ukrainian].
9. Dackiv I. B. (2009). *Dy`plomatiya ukrayins`ky`x derzhavny`x utvoren` u zaxy`sti nacional`ny`x interesiv 1917–1923 rr.* Ternopil`: Aston. [in Ukrainian].
10. Dany`lenko V. M., Kry`vecz` N. V. (2012). (Eds.) *Ukrayins`ki dy`plomaty`chni predstavny`cztva v Nimechchy`ni (1918–1922): dokumenty` i materialy`*. K: Smolosky`p. [in Ukrainian].
11. Dany`lenko, V. M. , My`ronecz` N. I. (2006). (Eds.) *Nadzvy`chajna dy`plomaty`chna misiya UNR u Greciyi (1919–1920 rr.)* Kam`yanecz`-Podil`s`ky`j: Abetka. [in Ukrainian].

12. Doroshenko, Dmytro. (2007). *Moyi spomy`ny` pro nedavne my`nule (1914–1920 roky)*. K.: Tempora. [in Ukrainian].
13. Zinchenko, Arsen. (2005). *Istoriya dy`plomatiyi: vid davny`ny` do novogo chasu. Navch. posibny`k*. Vy`d. 2-ge, dopovnene. K.: Proza. [in Ukrainian].
14. Matyash, I. B. (Ed.). (2010). *Istoriya ukrayins`koyi dy`plomatiyi : pershi kroky` na mizhnarodnij areni (1917– 1924 rr.): dokumenty` i materialy*. K. : Vy`d-vo gumanit. l-ry`. [in Ukrainian].
15. Kavunny`k, Valenty`n. (Comp.). (2016). *Arxiv Ukrayins`koyi Narodnoyi Respubliky`. Ministerstvo zakordonny`x sprav. Dy`plomaty`chni dokumenty` vid Versal`s`kogo do Ry`z`kogo my`rny`x dogovoriv (1919–1921)*. Ky`yiv: Insty`tut ukrayins`koyi arxeografii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Grushevs`kogo. [in Ukrainian].
16. Kochubej, Yu. M. (2012). Arab i arabist Taufik Kezma (1882–1958). *Sxidny`j svit*, 4, 56–61. [in Ukrainian].
17. Levchenko, Lary`sa. (2015). Organizaciya derzhavny`x arxiviv na Starodavn`omu Sxodi. *Pam`yatyk` : arxeograf. Shhorichn*, 15–16, 34–59 .
18. My`cy`k, Yurii. (2009). *Ly`stuvannya Yevgena Deslava*. K. [in Ukrainian].
19. Lozenko, L.I. (1996). Praz`ky`j ukrayins`ky`j arxiv: istoriya i s`ogodennya. *Arxiv` Ukrayiny`*, 1 – 6, 24. [in Ukrainian].
20. Lozy`cz`ky`j, V. (2001). Dni ukrayins`koyi kul`tury` v Berni. *Golos Ukrayiny`*, 8, 1. [in Ukrainian].
21. Lozy`cz`ky`j, V. (2002). Pro arxiv Nadzvy`chajnoyi dy`plomaty`chnoyi misiyi UNR u Berni (1918–1926). *Ukrayina dy`plomaty`chna*, 2, 275–280. [in Ukrainian].
22. Matviyenko, V. (2002). Ukrayins`ka dy`plomatiya 1917–1921 rokiv na terenax postimpers`koyi Rosiyyi. K.: Ky`yivs`ky`j un-t. [in Ukrainian].
23. Matviyenko, V.M., Gajdukov, L.F. (2004). Arxiv` dy`plomaty`chni. *Ukrayins`ka dy`plomaty`chna ency`klopediya*. U 2-x t. T. 1. K.:Znannya Ukrayiny`, 81–82. [in Ukrainian].
24. Matyash I. B., Mushka Yu. Yu. (2005). *Diyal`nist` Nadzvy`chajnoyi dy`plomaty`chnoyi misiyi UNR v Ugorshhy`ni: istoriya, spogady`, arxivni dokumenty`*. K.: Vy`d. dim Ky`yevo-mogy`lyans`koyi akademiyyi. [in Ukrainian].
25. Matyash I. (2009). Ly`st konsul`s`kogo agenta Ukrayins`koyi Derzhavy` v Kazani P. Bochy`la do Ministerstva zakordonny`x sprav pro polity`chnu sy`tuaciyu ta stanovy`shhe gromadyan Ukrayiny` v Povolzhi. *Zovnishni spravy`*, 6/7, 54–55. [in Ukrainian].
26. Matyash I. (2009). Formuvannya konsul`s`koyi sluzhby`. *Zovnishbi spravy`*, 3, 58–61. [in Ukrainian].
27. Matyash, Iry`na. (2015). Dolya «Dy`plomaty`chnoyi istoriyyi Ukrayiny`» francuz`kogo ukrayincy` Yevgena Slabchenka. *Mizhnarodni zv`yazky` Ukrayiny` : naukovy poshuky` ta znaxidky`*, (24), 391–410. [in Ukrainian].
28. Matyash, Iry`na. (2015). *Ukrayins`ka konsul`s`ka sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavny`j insty`tut: stanovlennya, funkcionuvannya, personaliyi*. Ky`yiv: Insty`tut istoriyyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`. [in Ukrainian].
29. Mayakovsky`j, Y`. L. (1959). *Arxy`vy y` arxy`vnoe delo v y`nostrannyx gosudarstvax. Vybr. I: Arxy`vy y` arxy`vnoe delo v rabovladel`chesky`x gosudarstvax drevnosty` y` v epoxu feodaly`zma: posoby`e dlya stud. Moskov. gos. y`story`ko-arxy`v. y`n-ta*. M. [in Russian].

30. Mushy`nka, My`kola. (2005). *Muzej vy`zvol`noyi borot`by` Ukrayiny` v Prazi ta dolya jogo fondiv: Istory`ko-arxivni nary`sy`*. [in Ukrainian].
31. Myagky`j, I. M. (2010). Vidnosy`ny` Ukrayiny` ta Franciyi u 1917–1920 rr. u dokumentax. *Arxivny` Ukrayiny`*, 3–4, 125–144. [in Ukrainian].
32. Paliyenko, Mary`na. (2008). *Arxivni centry` ukrayins`koyi emigraciyi (stvorennya, funkcionuvannya, dolya dokumental`ny`x kolekcij)*. K.: Tempora. [in Ukrainian].
33. Py`ly`penko, V. V. (2013). Dy`plomaty`chna diyal`nist` Petra Sly`venka u Finlyandiyi (1918 r.). *Nacional`na ta istory`chna pam`yat`*, (7), 218–225. [in Ukrainian].
34. Posner, E. (1972). *Archives in the Ancient World*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. [in English].
35. Sergijchuk, B. V. (2013). Dokumenty` z Osmans`kogo Arxivu pro vidnosy`ny` Ukrayins`koyi Derzhavy` j Turechchy`ny` v 1918 roci. *Nacional`na ta istory`chna pam`yat`*, (7), 226–231. [in Ukrainian].
36. Solons`ka, N. G. (2001). Litopy`sni dzherela do istoriyi formuvannya biblioteky` Yaroslava Mudrogo. *Arxivoznavstvo. Arxeografiya. Dzhereloznavstvo: Mizhvidomchy`j zbirny`k naukovy`x prac`*, (3), 211–212. [in Ukrainian].
37. Tagy`rzade, Adalet, Karamash, Sergej. (2014). Новые dokumental`ne svedeny`ya o V. N. Kuzhy`me (1884–1958). *Cy`vy`ly`zacy`ya*, 8, 140–150. [in Russian].
38. Rubl`ova, N. S. , Rubl`ov O. S. (2012). (Eds.) *Ukrayina i Pol`shha 1920–1939 rr.: Z istoriyi dy`plomaty`chny`x vidnosy`n USSR z Drugoyu Richchyu Pospoly`toyu: Dokumenty` i materialy`*. K.: Dux i litera. [in Ukrainian].